

УДК 72.03:159.953:930.85(477)

Сарапіна Є. В.

СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЕКТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЧЕРЕЗ АНАЛІЗ СПІВВІДНОШЕННЯ СПАДКУ ТА ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

Пам'ятки історії та культури є одним із чільних медіа збереження й передачі колективної пам'яті спільноти. Офіційне визнання певної споруди пам'яткою вартою охорони й збереження видається наслідком її субстанційних властивостей. Проте наповнення охоронних списків нерухомої спадщини радше репрезентує офіційну версію минулого спільноти та її колективну ідентичність. У статті проаналізовано співвідношення історичного спадку та історичного середовища задля виявлення закономірностей формування та лакун структури української колективної ідентичності.

Ключові слова: пам'ятка, колективна пам'ять, спадок, історичне середовище, ідентичність.

Знакові історичні місця становлять частину виробництва пам'яті, яке вони здійснюють, пов'язуючи простір, образ минулого, емоції та досвід. Поміж сучасних практик взаємодії з минулим неодмінною складовою формування культурного простору є збереження історичного середовища – споруд та ландшафтів, які вважаються пам'ятками історії та архітектури. Мотивація збереження старих будівель та критерії відбору того, що буде збережено, впливають на вибір методу консервації минулого та на його інтерпретацію для жителів і туристів. Тому «історичний спадок» – це продукт теперішнього не меншою мірою, ніж певного часу й місця в минулому. Ґрунтуючись на тому, що визнана спадщина минулого репрезентує колективну ідентичність спільноти, розглянемо структуру української колективної ідентичності на основі аналізу особливостей переліків нерухомих пам'яток історії та культури на території України.

Почнемо з того, що відокремимо поняття «історичне середовище» та «історичний спадок». Історичне середовище – це залишки минулого, що збереглися протягом історії і відображають події, різновиди занять жителів та види

власності, притаманні цьому простору протягом його історії. Натомість історичний спадок – це інтерпретація минулого низкою суб'єктів – як користувачів цих просторів, так і уповноважених приймати рішення щодо них, – закарбована у правових документах. Оголошення архітектурної тканини культурним спадком означає визнання довготривалих політичних, економічних та соціальних зобов'язань щодо консервації і охорони цього середовища. Для України таке розрізнення є аналітично важливим, оскільки наявність історичного середовища у нас не тотожне поводженню з ними як з культурним спадком.

Щодо мотивації збереження старих будівель в основному виокремлюють дві групи чинників: естетичні та часові. Перші визначаються елітою, яка задає рамки «доброго смаку», інші відсилають до міркувань, згідно з якими вік збільшує цінність будівлі, оскільки подібні споруди стають рідкістю. Критерій віку зазначено майже в усіх документах охоронного законодавства за принципом «виживання»: що старіше, то рідкісніше [1, с. 10]. І все ж історичне місце рідко є причиною збереження його структури саме по собі. Звісно, історичні ресурси часто зберігають ті, хто цінує притаманні їм властивості часу та

краси й не потребують інших обґрунтувань. Проте інституційне втручання через політики законодавчої охорони спадку значною мірою ґрунтується на баченні «спільної історії» чи публічної версії колективної пам'яті, кристалізованої в «національному спадку», що легітимізує наявну структуру суспільства, теперішні владні еліти та забезпечує соціалізацію індивіда в межах усталених соціальних норм.

Протягом радянської історії, починаючи від 1956 року, існувало кілька списків пам'яток за різною типологією. За списком пам'яток мистецтва, історії та археології республіканського значення 1963–1964 років з 115 пам'яток мистецтва на території УРСР 59 – це бюсти двічі Героїв Радянського Союзу й двічі Героїв Соціалістичної Праці, а з 117 пам'яток історії 106 – могили державних політичних діячів, народних героїв, діячів науки, техніки, літератури й мистецтва [2, с. 221]. Цей реєстр промовисто підтверджує, що законодавчо визнаний історичний спадок – це асамбляж відібраних ресурсів, пов'язаних між собою інтерпретацією, а історична архітектура виконує репрезентативні функції – пов'язує минуле з теперішнім, викликаючи асоціації між обраним історичним періодом та певними складовими колективної ідентичності спільноти в теперішньому.

Радикальний розрив з минулим, яким є революція, починає новий відрахунок часу й спонукає до переструктуризації минулого. Так, після революції 1917 року Пролеткульт виступав проти використання пролетаріатом надбань «вітчизняної і світової культури», називаючи її «буржуазною», «реакційною» та чужою інтересам народу. Лунали заклики «скинути з корабля сучасності» усе, що було створено до революції, і цим розчистити ґрунт для розбудови нової соціалістичної культури. У пошуках нової генеалогії до 30-х рр. ХХ ст. більшовики ототожнювали себе не з територією, а з революційними рухами всіх часів і народів. Оскільки матеріальних пам'яток, які б вводили в коло цієї традиції, на території СРСР було небагато, ідеологічне навантаження мало передаватися згідно з ленінською ідеєю «монументальної пропаганди», на яку його надихнуло «Місто Сонця» Кампанелли. Ця кампанія розпочалась у 20-х рр. ХХ ст. й полягала в оформленні міст написами та барельєфами на будинках, пам'ятниками, що відображали б «героїчну визвольну боротьбу трудящих мас і образи видатних революціонерів». Було затверджено список з 66 осіб, яким варто було зводити монументи.

Таку тенденцію підтверджують і складені пізніше реєстри пам'яток. Станом на 1 січня 1990 р. на державний облік було взято 124704 пам'ятки. Поміж них 53501 пам'ятка історії, переважно радянської доби, із них абсолютна більшість – 42220 пам'яток – належать до періоду Великої Вітчизняної війни, з них понад 30 тис. могил. Цілком закономірно, адже Друга світова війна як Велика Вітчизняна була основним місцем пам'яті та засадничою об'єднавчою міфологемою Радянського Союзу. Базовими ідеологемами цього міфу стали морально-політична єдність радянського суспільства, керівна роль комуністичної партії, єдність партії і народу, фронту і тилу, полум'яний радянський патріотизм, масовий героїзм і дружба народів СРСР. Міф Великої Вітчизняної війни створював спільних ворогів і спільних героїв і таким чином був покликаний відіграти центральну роль в консолідації населення СРСР в єдиний радянський народ. На другому місці за чисельністю постали пам'ятки археології – 55800 одиниць. Цей тип об'єктів був найчіткіше визначеним і найпридатнішим для швидкого збільшення кількості взятих на облік зразків, чого й вимагала радянська звітність.

Крім того, список нараховував 8248 пам'яток монументального мистецтва, з них 5015 пам'ятників Леніну. Найменше було взято на облік пам'яток містобудування й архітектури – 7155 споруд [2, с. 217], і саме ця категорія зазнала найбільш специфічного «збереження». Офіційну лінію партії щодо історичної спадщини сформульовано ще у програмі російської більшовицької компартії: «...відкрити і зробити доступними для трудящих усі скарби мистецтва, створені на основі експлуатації їхньої праці і які були досі тільки в розпорядженні експлуататорів» [9, с. 15]. Проте на практиці цей напрям ніколи не був основним, особливо на місцях. Там переважали локальні економічні інтереси, що часто ігнорували культурні, соціальні та політичні обґрунтування збереження старовинної забудови. Так, уже від 1922–1923 рр. «хозяйственники» різних місцевих інституцій почали розбирати старі будівлі на матеріал: дерев'яні – на паливо, а кам'яні – на цеглу. Це розбирання стало регулярною прибутковою статтею – розбирали старовинні фортеці, панські палаци, старовинні церкви й пам'ятники [10, с. 98].

Лише 1978 року в СРСР прийнято Закон «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». За ним категорії пам'яток визначалися «залежно від ступеня їхнього суспільного значення». Статті закону забороняли знесення, переміщення, зміну пам'яток історії та культури. Проте останні можна було використовувати в господарських та інших практичних цілях, якщо це не завдавало

шкоди збереженню пам'яток і не порушувало їхньої цінності. На практиці ж «раціональне використання» пам'яток історії здійснювали задовго до прийняття цього закону, не особливо зважаючи на їхню охорону та збереження. Так, собори перетворювали на склади, спортивні зали; палаци – на школи, лікарні, санаторії, училища тощо. У 80-х рр. з'являється ідея використання нерухомих пам'яток та історичних місць як культурно-спортивних комплексів разом з будинками культури, музеями, музичними школами та спортивними об'єктами. Такі комплекси створено в більш ніж 5100 населених пунктах, проте загалом функціонували вони суто на папері [1, с. 224]. Натомість більшість залишків замків неможливо було пристосувати під щось утилітарно корисне, тому їх поволі розбирали на матеріали. З часом, коли ресурс історичних будівель виснажувався, їх лишали, а для функціональних потреб зводили нові споруди.

Отже, спадок збережених будівель не є автентичним репрезентативним відображенням історії. Вплив фінансових ресурсів та політична воля формують його більшою мірою, ніж притаманні об'єкту властивості. Акти охорони вимагають вибору, тож вірогідно, що початково надають перевагу видовищному, а не буденному; великому, а не малому; незвичному, а не звичайному; елітарному, а не вернакулярному; репрезентативному, а не маргінальному. Тому для західноєвропейського контексту замки, собори та палаци мають більше шансів зберегтися завдяки їхнім мистецьким чи історичним асоціаціям, ніж прості споруди [1, с. 15]. Натомість для пострадянського контексту більше шансів зберегтися мали споруди, пов'язані меморіальною функцією з революційними діячами, або будівлі, які було перепрофільовано під нові потреби з мінімальним втручанням. Зрештою, більшість з того, що ми зараз поцінуємо як історичні місця збереглося внаслідок комбінації випадковостей. Там, де до наших часів лишилися значні частини історичного середовища, це відбулося внаслідок економічної відсталості цих населених пунктів у радянські часи, що призводило до стагнації системи забудови, оскільки не було підґрунтя для індустріалізації та відповідних змін у структурі поселення.

Простежити, чи відбулися трансформації у співвідношенні пам'яток різних типів та історичних періодів у незалежній Україні, неможливо, оскільки повного реєстру пам'яток в Україні досі не існує. Сайт Мінкульту повідомляє, що сьогодні Державний реєстр нерухомих пам'яток України включає 4719 одиниць пам'яток, з яких 891 – національного значення, а 3828 – місцевого [4]. Натомість, за даними Держкомстатистики, в Укра-

їні нараховується 152 тисячі пам'яток, проте з них лише близько 5 тисяч потрапило до реєстру, тоді як щодо інших більш ніж 140 тисяч законодавство припускає неоднозначне трактування. Попри вимоги статті 16 Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 2000 року, відповідно до якої «центральною орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини забезпечує публікацію реєстру та внесених до нього змін у спеціалізованому періодичному виданні», реєстри пам'яток є далеко не публічними, а отримати їх складно навіть за спеціальними запитами, як засвідчив досвід організаторів конкурсу «Вікі любить пам'ятки», розпочатий у вересні 2012 року. Хоча не всі області надали переліки своїх пам'яток, у тих, що стали доступними, не простежується змін порівняно з радянським часом.

Політика пам'яті часів незалежності в культурному просторі України відобразилась у зміні репертуару інтенційних пам'ятників (у термінології А. Ріглі): частину монументів радянським і революційним діячам демонтовано, натомість у низці областей зведено пам'ятники С. Бандері, УПА, меморіали жертвам Голодомору та сталінських репресій. Натомість мало що змінилося в царині неінтенційних пам'яток – старовинних споруд, що становлять органічну частину публічного простору і є пам'ятками суто через їхній вік, а не тому що їх було початково зведено з меморіальною метою. Щодо цієї групи пам'яток помітними були дві хвили активності: відновлення сакральних пам'яток, знищених у радянський період, у кінці 90-х – початку 2000-х років (зокрема, відновлені у Києві Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор Києво-Печерської лаври та Храм Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощій) та «політичне омузювання» 2004–2009 років.

Розглянемо останнє детальніше. Така взаємодія з минулим у життєвому просторі полягає у псевдоісторизації та штучному відтворенні втраченого матеріального спадку. «Політичними» такі практики названо тому, що їх здійснюють з метою репрезентації у переконливих матеріальних формах символічної функції, яку певний населений пункт має через зв'язок зі значимим для державного історичного нарративу періодом чи подією.

Згідно з такою мотивацією розроблено й частково реалізовано проекти реабілітації гетьманських столиць – Батурина, Чигирин, Глухова. Так, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» було засновано ще 1989 року, але його активна розбудова розпочалася після 2004 року, коли Кабмін затвердив програму розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького». Зараз він включає

34 пам'ятки, хоча вже на середину XIX ст. у колишніх головних містах Гетьманщини мало що нагадувало їхнє призначення у минулому. Вони перетворилися на адміністративні центри Російської імперії найнижчого рангу, через що ще Шевченко писав про «козацьку славу убогих руїн» і трансформацію колишньої резиденції гетьмана на «пошлый уездный городок». Проектом передбачалися реконструкції, що мусили «у наочних образах представити, як могла б виглядати чигиринська резиденція».

Реконструкції, заплановані проектом у межах ідеї відбудови гетьманських столиць, мали наочно демонструвати «видатну роль цих міст в історії українського державотворення». Початковий стан збереженості історичного середовища Чигирин не відповідав потребі таких репрезентативних функцій, оскільки в місті не збереглося ні сакральних споруд того періоду, ні пам'яток чи меморіальних об'єктів, пов'язаних з діяльністю Б. Хмельницького або його наступників. Усі ці «недоліки» було виправлено шляхом реконструювання частини замку на Богдановій горі, церкви та комплексу гетьманської резиденції, зруйнованої турками ще 1678 року. Аналогічних реконструкцій зазнав спалений Меньшиковим у 1708 році Батурин.

Звернення до реконструкцій не є винятковою практикою. Відомі європейські реконструкції, наприклад центру Варшави, Дрездена, Нюрнберга тощо, були здійснені після руйнувань Другої світової війни й становили частину роботи скорботи й заліковування травматичних розривів часу, зокрема й у тканині міста. Безумовно, у цих реабілітацій історичних міських просторів також присутня політична складова. Проте водночас це було відновлення обличчя міст такими, якими їх ще бачили його жителі за свого життя і на основі вичерпних матеріалів про вигляд споруд, що підлягали реконструкції. Натомість в українському варіанті межа між реконструкцією того, що існувало в минулому, та зведенням наново того, що, можливо, існувало чи могло існувати в іншому вигляді, хистка. Врешті-решт, реконструкції у Чигирині та Батурині стали своєрідними тематичними парками історичного профілю.

У межах класифікації історичних місць на «ресурсно мотивовані» (resource-based) та «мотивовані попитом» (“demand-based” historic sites) [1, с. 155] проект «Гетьманські столиці» можна вважати радше останнім. Попри незначну збереженість матеріальних об'єктів, саме на ці місця спрямовано увагу та фінансові ресурси. Саме вони відповідали культурній політиці третього президента України й потенційно могли після реконструкції функціонувати для підтримки

колективної ідентичності, адже козацько-гетьманському періоду було відведено значну роль в українському історичному наративі ще від XIX ст. Натомість «ресурсно мотивованими» історичними місцями могли б бути, проте не стали, численні збережені на території України садиби, маєтки, замки з допоміжними спорудами тощо. Ще Д. Щербаківський закликав сучасників зрозуміти, що це не лише спадщина буржуазного ладу, а й історико-культурні документи – матеріальні цінності, що залишились як пам'ять про минуле [11, с. 61]. Однак домінувала, безумовно, лінія Леніна, про те, що ідея загальнонаціональної культури є помилковою та шкідливою: «Ми кожної національної культури беремо тільки її демократичні і її соціалістичні елементи, беремо їх тільки і безумовно на противагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації... Є такі ж дві культури в українстві» [7, с. 118].

У межах українського руху від початків його існування у XIX ст. існував схожий поділ. Оскільки за часів Російської імперії українці не мали права створювати власні національні інституції, український національний рух того часу міг ґрунтуватися лише на етнічних підвалинах: українофіли 1850–1880-х років практикували бриколаж, komponуючи з відібраних складових традиційної української культури національний міф. Як свідчить аналіз С. Єскельчика, винайдені українофілами у 1860–1900-х роках національні міфи формувалися зі сплаву двох джерел: культури козацького періоду і культури селянської. Апелювання до козащини мало довести історичну тяглість й легітимізувати український національний рух, а селяни вважалися нащадками козаків. Крім того, уявлення про свою націю як селянську маркувало демократичні цінності [6, с. 19–50]. Так, майбутній професор Київського університету Володимир Антонович свого часу, приміряючи знання про «демократичну французьку теорію» на український ґрунт, зробив висновок: «Виявилось, що демократичний елемент в краю – це селяни. <...> Ясно було, що селяни складають народність осібну...» [3, с. 100]

Відповідно, формування українського національного міфу розпочалося з того, що потім дасть привід називати українців нацією з неповним соціальним складом чи неісторичною нацією. Лисяк-Рудницький виокремлював два типи національних рухів у Східній Європі XIX ст. У першому провідна роль у націєтворенні належала «традиційній панівній верстві, шляхті», а рухи другого типу вирізняються тим, що позбавлені «панівної верстви» внаслідок її прямого знищення чи асиміляції, тож її потрібно було

творити заново. Діяльність таких рухів спрямована на перетворення етнічної спільноти на політично й національно свідоме суспільство [8, с. 145]. До останніх належить Україна, оскільки хоча на час творення національного міфу існували нащадки козацької старшини, вони не були носіями української національної свідомості.

Складові українського національного міфу творились як демонстрування відмінності – протиставлення себе колонізатору. Російська імперія вибудовувала свою міфологію за карамзінською схемою, де історична тяглість ототожнювалася з монархією. Так, коли у Києві на початку ХХ ст. розгортається ініціатива зі встановлення пам'ятника Т. Шевченку, влада організовує альтернативну кампанію за спорудження так званого «Історичного шляху» – серії пам'ятників на осі від Михайлівського Золотоверхого собору до Софії Київської. Передбачалося, що монархічну тяглість і Київ як «колиску російської державності» репрезентуватимуть монументи усім київським князям, починаючи від Кия (врешті встановили лише пам'ятник княгині Ользі). Таким чином, період Київської Русі, хоча територіально й включав українські землі, на початок

українського націєтворення був цілковито апропрійований імперським дискурсом. Тому монархії й імперії українофіли протиставляють козачину – Гетьманщину як легальне підґрунтя бажань незалежної держави, до того ж держави принципово іншого устрою, ніж її колонізатор. Крім того, як зазначалося вище, конотація демократичних цінностей у ХІХ ст. переноситься на селян. Тому зовнішніми означниками українства обирають суміш одягу селян та простих козаків. Як згадував М. Драгоманов: «У нас вибрано за демонстративно-національний костюм не історичний, не магнатський, а етнографічний, мужицький» [5, с. 40].

Отже, невключення до структури української національної ідентичності вищих верств соціального складу населення має тривалу традицію: від шляхти й магнатів у риторичній українофільській ХІХ ст. до «буржуа-експлуататорів» радянської історіографії. Ці лакуни ідентичності відображають як колишні, так і чинні реєстри нерухомих пам'яток. Таким чином утворюється диспропорція між «історичним середовищем», що збереглося у часі, і його частиною, яку було офіційно визнаною цінною, – «історичним спадком».

Список літератури

1. Ashworth G. J. The Tourist-Historic City: Retrospect and Prospect of Managing the Heritage City / G. J. Ashworth, J. E. Tunbridge. – London : Routledge, 2000. – 296 p.
2. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990 / В. І. Акуленко. – К. : Вища школа, 1991. – 274 с.
3. Антонович В. Автобіографічні записки: уривки / Володимир Антонович // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 100–106.
4. Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Пам'ятки національного значення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/294593?jsessionid=734BADEEF7CD55B27922F682A446F299.apr6:2>. – Назва з екрана.
5. Драгоманов М. П. Автобіографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М. П. Драгоманов. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 486 с.
6. Єсельник Сергій. Українофіли : світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. / Сергій Єсельник. – К. : КІС, 2010. – 272 с.
7. Ленін В. І. Критичні замітки з націоналістичного питання // Повне збір. творів / В. І. Ленін. – К. : Політична література України, 1969–1975. – Т. 24. – 225 с.
8. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 520 с.
9. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР : зб. мат. у 6 ч. – Ч. 1. – К., 1989. – 174 с.
10. Щербаківський Д. Культурні цінності в небезпеці / Д. Щербаківський // Життя й революція. – 1927. – № 1. – С. 95–102.

Ie. Sarapina

STRUCTURE OF UKRAINIAN COLLECTIVE IDENTITY THROUGH THE ANALYSIS OF HERITAGE AND HISTORICAL ENVIRONMENT CORRELATION

Heritage objects are one of the leading media in storage and transmission of community's collective memory. Official recognition of a certain buildings as worth protection and preservation seems to be a result of its substantial properties. However, content of heritage protection lists rather represent the official version of history and collective identity. This article refers to the correlation analysis of heritage and historic environment in order to identify structural patterns and gaps of Ukrainian collective identity.

Keywords: heritage object, collective memory, heritage, historical environment, identity.

Матеріал надійшов 21.02.2014